

לשונות ההודאה שכברכת 'הרב את ריבנו' כנגד מי?

א.

ברכת 'הרב את ריבנו', הנאמרת לאחר קריאת המגילה ביום הפורים, קדומה היא, וכבר הכירוה האמוראים. זו נוסחה לדעת התלמוד הבבלי:

ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, הרב את ריבנו, והדן את דיננו, והנוקם את נקמתנו, והנפרע לנו מצרינו, והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו. ברוך אתה ה', הנפרע לישראל מכל צריהם, האל המושיע¹.

בגופה של הברכה, בלא חתימתה, נאמרו חמש לשונות של הודאה ושבח: א, 'הרב את ריבנו'; ב, 'הדן את דיננו'; ג, 'הנוקם את נקמתנו'; ד, 'הנפרע לנו מצרינו'; ה, 'המשלם גמול לכל אויבי נפשנו'. וכבר יצאו חכמים לדון כנגד מה נתקנו חמש לשונות אלו. כן כותב ר' אהרן הכהן מנרבונה, בספרו 'ארחות חיים':

וטעם חמש לשונות של הודאה, כנגד חמש תשועות שעשה לנו השם מעמלק: 'הרב את ריבנו' - על ידי יהושע²; 'הדן את דיננו' - על ידי גדעון³, ויש אומרים: במות אהרן, דכתיב (במדבר כא א): 'וישמע הכנעני', והוא היה עמלק⁴; 'הנוקם את נקמתנו' - על ידי שאול⁵; 'הנפרע לנו מצרינו' - על ידי דוד⁶; 'המשלם גמול לכל אויבי נפשנו' - על ידי מרדכי ואסתר⁷.

הסבר זה אינו חדושו של ר' אהרן הכהן מנרבונה, שכבר הזכירוהו – בשינויים – חכמים פרובנסליים שקדמו לו במעט, כמו: ר' דוד בר' לוי מנרבונה, בעל 'המכתם'

1 כן הנוסח המתקלט מבבלי, מגילה כא ע"ב, לגרסת הדפוסים המצויים.

2 עי' שמות יז ח-יג.

3 עי' שופטים, פרק ו-ז.

4 ראה: תנ"ב, חוקת, מב; במדבר"ר, יט כ, ועוד.

5 עי' שמ"א טו א-ט.

6 עי' שמ"א ל א ואילך.

7 ארחות חיים, הלכות מגילה ופורים, סי' ז, 'ירושלים תשטז, עמ' רסד עמודה א. הענין כולו, פרט לדברי ה'יש אומרים', מצוי במהדורה הראשונה של הספר. ראה כלבו, סי' מה, נאפולי רנ (במהדורת ד' אברהם, ב, 'ירושלים תשנ, עמ' שז-שח):

וטעם ה' לשונות מהודאה, כנגד ה' תשועות שעשה לנו מעמלק: 'הרב את ריבנו' - על ידי יהושע; 'הדן את דיננו' - על ידי גדעון; 'הנוקם את נקמתנו' - על ידי שאול; 'הנפרע לנו מצרינו' - על ידי דוד; 'המשלם גמול לכל אויבי נפשנו' - על ידי מרדכי ואסתר.

ספר 'כלבו' נכתב בפרובנס לפני הגירוש של שנת ה'ס"ו (1306), וכנראה עוד לפני שנת ה'נ"ה (1295). לאחר מכן, בספרד לאחר שנת ה'ע"ג (1313), ערך המחבר את הספר במהדורה מורחבת, הוא 'ארחות חיים', והמשיך לעדכנו במקום מושבו הסופי באי מיורקה, הסמוך לספרד. ראה: מ"מ הוניג, 'על מהדורתו החדשה של ספר המשכיל (ספר הסיידים) לר' משה בר' אלעזר הכהן, ירושתנו, א, בני-ברק תשסז, עמ' רלו, ובכל הנסמן שם בהערות 144-145.

(אמצע המאה ה-13)⁸; ר' מנחם בר' שלמה המאירי (פרובנס, ה'ט-עה; 1249-1315)⁹. אולם, כנראה, לפני ר' אהרן הכהן עמד מקור אחר לענין, כי הבאתו אינה זהה לא לדברי ר' דוד מנרבונה ולא לדברי ר' מנחם המאירי¹⁰. לימים, כשנים-שלושה דורות לאחר מכן, הובא הענין בספר 'נמוקי יוסף', לר' יוסף חביבא (כתב את ספרו סביבות שנת קל; 1370), ודבריו קרובים לגישת 'ארחות חיים' ו'בית הבחירה', אך לא זהים לגמרי¹¹.

8 המכתם, מגילה כא ע"ב, מהדורת הרב מ' בלוי, בתוך: פסקי אור זרוע, ב, ניו-יורק תשנז, עמ' תפד: כל הנך לשונות איתקון כנגד הנקמות שעשה לנו ה' בעמלק: 'הרב את ריבנו' - על ידי יהושע; 'והזן את דינינו' - על ידי שאול; 'והנוקם את נקמתנו' - על ידי דוד; 'והנפרע לנו מצרינו' - בדברי הימים; 'והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו' - בימי מרדכי ואסתר.

ספר המכתם' למסכת מגילה נדפס לראשונה, בתוספת הערות ומבוא, ע"י הרב מ' גרוסברג, למברג תרסד [=דפוס צילום: ירושלים תשכח], והענין שלפנינו נדפס שם, עמ' 17-18. ליקוטים מ'ספר המכתם' למסכתות מגילה ויומא הביא ר' אברהם בר' אלעזר הלוי, סם חיים, ליוורנו תקסא, דף ז ע"ג - ח ע"ד (והפיסקא שלפנינו, בדף ח סע"א), ושם הוא ייחסם בטעות לר' טודרוס הלוי (ראה: נמוקי יוסף על מסכת מגילה, מהדורת הרב מ' בלוי, ניו-יורק תשמ, עמ' כד, הערה **12), ונמשך אחרי טעותו הרב מ' שטרן, ששב והדפיס ליקוטים אלו בתוך: תוספי רבינו אשר וחיידושי רבינו טודרוס הלוי וצלה"ה על מסכת מגילה, ניו-יורק תשיט, עמ' מז ואילך (והפיסקא שלנו, בעמ' מז).

ולא נתבררה דעתו של בעל 'ספר המכתם' כנגד מי נאמרה הלשון 'והנפרע לנו מצרינו', שאין הוא מציין אלא 'בדברי הימים', וכנראה נשמט כאן משהו בטעות סופר. מסתברת הצעתו של הרב מ' גרוסברג (שם, עמ' 18, הערה א) המציין: דה"ב כ א, שם מסופר על מלחמת יהושפט מלך יהודה בעמלקים שהתחפשו לעמונים (עי' רש"י שם). אך לא נראית השלמת הרב מ' בלוי (כנראה, ע"פ אחת המקבילות 'ארחות חיים', 'כלבו' או 'בית הבחירה', שכלל לא טרח לצייןם): "והנפרע לנו מצרינו" - [על ידי גדעון], בדברי הימים". מלחמת גדעון בעמלק כלל לא נזכרה בספר דברי הימים, וממילא ציונו (שם, הערה 3) לדה"ב כ א (בעקבות הפניית גרוסברג), אינה מן הענין אלא מוכה את השטר לבי תרי!

9 בית הבחירה, מגילה שם, מהדורת הרב מ' הרשקר, ירושלים תשכב, עמ' סו עמודה ב: חמשה לשונות אלו האמורים בברכה... יש מי שאומר, שהם כנגד חמשה פעמים שמצינו את עמלק נמסר בידינו: אחת בימי יהושע, בפרשת 'ויהלש יהושע' (שמות יז יג); שניה, בפרשת 'אם נתון נתן את העם הזה' (במדבר כא ב), ופרשו בהגדה, שעמלקים היו; ואחת בימי שאול, בפרשת 'פקדת' (ש"א טו ב); ואחת בימי דוד, בפרשת 'ויהי אחרי מות שאול ודוד שב מהכות את העמלקי' (ש"א א א); ואחת, בימי מרדכי. ויש שמוציא את השנייה של מלך ערד ומכניס תחתיה את שבימי גדעון.

את ספרו 'בית הבחירה' כתב ר' מנחם המאירי במשך ארבע עשרה שנים וסיימו בשנת ה'ס (1300). ראה: תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות, אישים ושיטות, ב, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשסד, עמ' 159.

10 מחר, ר' אהרן הכהן מקביל שלש מהלשונות ('והזן את דינינו', 'והנוקם את נקמתנו' ו'הנפרע לנו מצרינו') בשונה מההקבלות שב'ספר המכתם'; ומאידך, על אף שהקבלותיו של ר' אהרן הכהן זהות לנאמר ב'בית הבחירה', סגנון ההרצאה שונה - המאירי אינו מביא את חמשת לשונות הברכה, בעוד שר' אהרן הכהן הביאן, ובכך הוא זהה לדרך ההרצאה שב'ספר המכתם'. על שמושו המרובה של ר' אהרן הכהן מנרבונה ב'ספר המכתם', ראה: תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 157.

11 ראה נמוקי יוסף על מסכת מגילה, לדף כא ע"ב, מהדורת הרב מ' בלוי, ניו-יורק תשמ, עמ' עא: והני חמשה לשונות שהן במטבע ברכה זו, הן כנגד חמש נקמות שעשה השם בעמלק: שתיים בימי משה - אחת אחר שעברו ים סוף, דכתיב: 'ויהלש יהושע', ואחת כשמת אהרן ונסתלקו

הקדום מכל החכמים הנזכרים שהקבילו את חמשת לשונות הברכה ל'חמש תשועות ששעה לנו השם מעמלק', הוא ר' דוד בר' לוי מנרבונה, בעל 'המכתם'. ברם נראה, כי קדם לו, בכשני דורות, ר' יצחק השני, מפייטניה החשובים של פרוכנס, שפעל בערך בשנים ד'תתקל-תתקצ"ה (1170-1235), אשר באחד מפיוטיו לפורים הוא מפייט כן:

- 5-1 הָאֵל נָתַן לִי נֶקֶם, / כִּי עַל הַבּוֹגְדִים רִיקָם, / קָם קָם, וְלַחֲקָם
גָּמוּלָם הִשִּׁיב צוּרִי, / וְאוֹדְנוּ מִשִּׁירִי.
- 10-6 שֵׁם לִי בְּדֶרֶךְ אֲרֵב / עֲמֶלְק, וּבְרָאשִׁית קָרֵב, / רֵב רֵב בִּי, וְקָרֵב
עָרֶךְ, וְנִחַלֵּשׁ צָרִי / עַל יָד בֶּן נִזְרִי.
- 15-11 נָלַחַם בֶּן יוֹאֵשׁ אֹתוֹ, / וַיִּהְיֶה תוֹךְ מְכַמְרָתוֹ / תּוֹא תּוֹא וּבְרָשָׁתוֹ,
וְהוֹבִיל שְׂאוּל כְּמָרְיָא / לְטַבְחָהּ, בְּנֵי שְׂוָא וּמְרִי.
- 20-16 יָד דָּוִד הִכְשִׁיל פָּחַם, / וּלְכַבּוּ, עַתָּה בָּם נִלְחַם, / חָם חָם, וְנִנְצָחַם,
וְשָׁלַח עַל יָד פָּרִי / מְשַׁלֵּל צָר אֲכֹזְרִי.
- 25-21 רֹאשׁ נִשָּׂא הֶמֶן אוֹיְבִי, / וּמִרְחוֹק עֲצוֹת הִבִּיא / בִּי בִי אִישׁ רִיבִי,
וְחָשַׁב לַהֲיוֹת עוֹקְרִי / שָׂרֵשׁ וְעֶנְף וּפְרִי.
- 30-26 יוֹם רוּחַ דִּין אֵל נִשָּׁב, / עַל זֶר עַם לְצִים יִשָּׁב, / שָׁב שָׁב סוּד חֲשָׁב,
וַיִּהְיֶה בֶן יֶאֱרִי / אוֹרִי, וְאַסְתֵּר סִתְרִי.¹²

כלומר, הפייטן מודיע כי 'הָאֵל נָתַן לִי נֶקֶם' על עמלק ('הַבּוֹגְדִים רִיקָם'), בידי חמשה אישים: יהושע ('בֶּן נִזְרִי'), גדעון ('בֶּן יוֹאֵשׁ'), שאול, דוד, מרדכי ואסתר¹³, ממש כדעת

ענני הכבוד, דכתיב: 'וישמע הכנעני מלך ערד', וזהו עמלק, כדאיתא בראש השנה (ע"י שם, ג ע"א); ואחת בימי שאול; ואחת בימי דוד; ואחת בימי מרדכי.

לזמנו של המחבר, ר' יוסף חביבא, ולמאפייני החיבור, ראה: תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 90-91. איני יודע אם בעל 'נמוקי יוסף' שאב את הענין מ'ארחות חיים' או מ'בית הבחירה', שעדיין לא נתברר אם ר' יוסף חביבא הכיר שני חיבורים אלו.

12 ב' בר-תקוה (מהדיר), פיוטי ר' יצחק השני, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 222-223. מספור השורות כבמקור. על מקומו וזמנו של הפייטן, ראה: שם, מבוא, עמ' 29-36.

ביאור (ע"פ בר-תקוה, שם): 5-1 הבוגדים ריקם: חנם, ללא התגרות, הם עמלק ובניו. | 10-6 בדרך ארב עמלק: ע"פ דברים כה יז. ובראשית קרב: עמלק היה הראשון להלחם בישראל אחרי יציאתם ממצרים, שכל האומות פחדו להלחם עמם, ע"י תנחומא, כי תצא, ט. צרי: עמלק. | 15-11 בן יואש: הוא גדעון שנלחם במדין ועמלק, ע"י שופטים ו לג. מכמתו: רשתו. תוא: תאו, ומשל התוא הניצוד ע"פ ישעיה נא כ. כמריא לטבח: כשור המובל לטבח. בני שוא ומרי: בני עמלק (במקור: 'בן שוא ומרי', ותקנתי ל'בני', כהצעת בר-תקוה שם). | 20-16 חם חם: חוזר אל 'לכבו', כלומר, בשעה שדוד נלחם בעמלק 'לכבו חם'. כרי: שרי החיל. צרי: אויב, הם עמלק. | 25-21 ראש נשא: נתגאה ונתגרה. ומרחוק עצות הביא: נתייעץ להשמיד את היהודים. בי: עלי. שורש וננף ופרי: שביקש לעקור את הכל, 'מנער ועד זקן, טף ונשים'. | 30-26 דין אל: דין מלכו של עולם. זר: אולי צ"ל: 'יד', כלומר: רשע. לצים: אוהביו של המן. שב שב סוד חשב: הופרה עצתו שחשב על היהודים. סתרי: מגיני.

13 כאן ולהלן התייחסתי למרדכי ואסתר כ'אישיות' אחת, בעקבות המקורות עצמם, ששניהם פעלו באותו מאורע נגד-עמלקי - הפלת המן.

‘כלבו’, ‘ארחות חיים’ ו‘בית הבחירה’¹⁴. ועל אף שאין ר’ יצחק השנירי קושר חמשת אישים אלו ללשונות הברכה ‘הרב את ריבנו’, עדיין מסתבר שהוא הקבלה דרשנית זו ועל פיה הוא יסד את פיוטו.

סיוע לכך ניתן למצוא בעובדה, שכבר ר’ זרחיה הלוי, הרז”ה (נפטר בשנת ד’תתקמו; 1186), בן דורו המבוגר של ר’ יצחק השנירי וכן מקומו¹⁵, מונה באחד מפיוטיו לפורים חמשה אישים שלחמו בעמלק (יהושע, שאול, שמואל, דוד ומרדכי ואסתר), וחותרם את דבריו במטבעות לשון שמברכת ‘הרב את ריבנו!’ וזו לשונו:

- זָכַר פּוֹרִים לֹא יַעֲבֹר, / סֵפֶר נִזְכָּרוֹת דּוֹר לְדוֹר
כִּי אֵין לִי מַעֲצוֹר, / גַּם לִירָאִיו אֵין מַחְסוֹר.
רֵאשִׁית גּוֹיִם מֵאֵז יָרַד / בָּהֶם בֵּן נוֹן נָשִׂיא וְרַב
בֵּן לְפָנֵי שְׂאוֹל מַעֲמָד / לֹא הָיָה לָהֶם יוֹם קָרֵב
תַּפֵּשׁ מִלָּכָם חֵי, אֶךְ בֶּיַד / רָמְתִּי הַחֶרֶב נֶחֱרַב 5
[...]
חֶלֶק שָׁלַל גָּדוֹל וְבוֹ, / בֶּן יִשְׂרָאֵל יוֹם שָׁב מִדִּלּוֹק
אַחַר הָעֲמָלָקִי, וּפֹז / וְכַתָּם נָקִי יַחֲלֹק
[...]
יָמִין רוֹמְמָה גְּאֻלָּה / עִם לְהַשְׁמִיד לְהַרְגַּם נִמְכְּרוּ 13
עַל נַפְשָׁם עָבַר נִחָלָה / לוֹלֵי רַחֲמֵי אֵל נִכְמְרוּ
בְּשִׂאֵלָה אֶסְתֵּר שְׂאֻלָּה / מִרְעֵת אוֹיֵב נִסְתְּרוּ 15
וַיִּקְרָא בֶּן קִישׁ בֶּן צְרוּר / לְצוֹרָרִים לְחֶרֶב דְּרוֹר
וַיִּלְחֹץ בֵּין שְׂדֵי צְרוּר / מִן הַתֵּדָס וּמִן הַמּוֹר דְּרוֹר.
הָאֵל הָרַב רִיבְךָ וְדֹן / דִּינֶךָ, בְּרַךְ וּתְרוֹמְמוּ
מְרִיב רוֹבָה וּמִדָּן מִדָּן, / כָּכָה יַעֲשֶׂה בַּעֲבוּר שְׁמוֹ
כָּרֵס מֵלֵא מִמַּעַדָּן / וְזָכוֹר אֲבִיוֹן וּתְרַחֲמוּ¹⁶ 20

בשונה מכל המקורות מונה הרז”ה את שמואל הנביא (‘בֶּיַד רָמְתִּי’) בכלל חמשת האישים שנלחמו בעמלק, שכן הוא זה הוציא להורג את אגג, מלך עמלק¹⁷. ומכך שמיד בסיימו למנות לאותם אישים הוא מפיית את תחילתה של הברכה ‘הרב את ריבנו’, קרוב לוודאי, שהוא הכיר את ההסבר הדרשני הקושר את חמשת לשונות

14 אלא ששני האחרונים (‘ארחות חיים’ ו‘בית הבחירה’) הביאו דעה נוספת (‘יש אומרים’) המחליפה את גרעון במלחמת עמלק שאחר מיתת אהרן.

15 אכן, הרז”ה נולד ונפטר בעיר גירונה שבספרד, אך את רוב שנותיו עשה בלונדון ובגרנונה שבפרובנס. ראה: י”מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו: לתולדות הספרות הרבנית בפרובנס, ירושלים תשנ”ג, עמ’ 1-15.

16 י’ מיזליש (מהדיר), שירת המאור: פיוטי רבי זרחיה ב”ר יצחק הלוי (הרז”ה), ירושלים תשמ”ד, עמ’ 82-84. מספור השורות כבמקור.

17 על אף שהריגת אגג היתה בסיימה של מלחמת שאול בעמלק, נמנה שמואל בפני עצמו, עקב חשיבות מעשהו, ובמיוחד ששאל נמנע מלהרוג את אגג.

הברכה לחמשת האישים שלחמו בעמלק¹⁸.

מעניין, שאף ר' יוסף קמחי, בן דורו ומקומו של הרז"ה¹⁹, מונה את שמואל הנביא בכלל האישים שלחמו בעמלק. וזו לשונו בפיוטו 'יהיר יום און יחרוש', ממנו אביא פסקאות מעטות:

[...]

ובקום עלי ראש צוררי / בכלי נשק וכלי קרב
הגביר בן-נון, ויחלוש / את כל עמו לרמוס ודוש [יהושע]
קם על גבו ויחרוש / השמידו לא חשב אנוש
ובקום על חילו מתנה / שאול, עד לשאול רדפו [שאול]
שמה נגש נענה / ובאדיר כעץ נקפו
ואגג, הרמתי פני / האל בגלגל שספו [שמואל]
[...]

סלון מזרעו אחרי / זאת יצא, אותי החלי
ונדיבי עמים גודרי / פרך, להרוג – הכין כלי
ובקצפו נדר כפרי / כספו, לשום אותם בלי
[...]

פיו הכשילו ויחדר / כי מבית הודו נעקר
ויקרא אל בן קיש כיד / המלך, לעשות לו יקר [מרדכי ואסתר]
[...]

משתה אסתר מתוק וטוב / ולהמן היה לענה
קול גאותו היה כאוב / ונותו לבו נתנה
[...]²⁰

אמנם ר' יוסף קמחי מונה בפיוטו רק ארבעה אישים שלחמו בעמלק: יהושע, שאול, שמואל ומרדכי; ולפיכך ספק בידי אם אכן אף הוא נתכוון לדרשה הקושרת את

18 וראה: ב' בר-תקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני, באר-שבע תשסט, עמ' 339-353. הוא מקדיש שם דיון מיוחד לתיאורו של מרדכי כאחד מן הלוחמים בעמלק, אך ידו השיגה רק את הפיוטים הפרובנסליים והספרדיים הנוכחים (רו"ה ור' יצחק השני, ור' יוסף קמחי דלהלן), ולא את הפיוט הבבלי (שיובא בהמשך המאמר) והמקורות החוץ-פיוטיים, כמו ספרי הלכה (פרט לספר כלבו), ראה: שם, עמ' 339 הערה 61 ופרשנות התלמוד. ונמצא דיונו חסר מן העיקר.

בנוסף לכך, מכיון שבר-תקוה דן בתיאורו של מרדכי כאחד מן הלוחמים בעמלק, ולא דווקא כאחד מחמשת (או: ששת; ראה להלן, בפרק הבא) האישים שלחמו בעמלק, כפי שנידון כאן, הוא צירף לדיונו את הפיוט 'היום יום בשורה', לפייטן פרובנסלי בשם ר' שלמה, המזכיר רק שנים מלוחמי עמלק - יהושע ומרדכי (ראה: שם, עמ' 350-352), שכמובן, אינו שייך לנידון כאן.

19 ר' יוסף קמחי (אביו של הרד"ק, פרשן המקרא הנודע) נולד בספרד ועבר לנרבונה שבפרובנס, ממש כפי שעשה הרז"ה, ושם הוא פעל בין השנים ד'תתס"ה-תתקל (1105-1170). ראה: א' תלמג' (מהדיר), פירושים לספר משלי לבית קמחי, מבוא, ירושלים תשנא, עמ' יא-טו.

20 נדפס אצל: בר-תקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני (לעיל, הערה 18), עמ' 340-341.

חמשת לשונות ההודאה שבברכת 'הרב את ריבנו' לחמשת האישים שלחמו בעמלק. והדבר זוקק עיון נוסף.

ב.

גישה אחרת נקט ר' דוד אבודרהם. הוא מונה גם את שתי לשונות ההודאה שבחתימת הברכה ('הנפרע לעמו ישראל מכל צריהם' ו'האל המושיע'), והעלה בכך את סכומן לשבע. שש מהן הוא נותן כנגד 'ששה מישראל שנלחמו בעמלק' בעבר, ולשון ההודאה האחרונה היא כנגד מלחמת עמלק העתידה 'לימות המשיח'. וזו לשונו:

ויש אומרים, שתקנו בברכה זו ששה לשונות כנגד ששה מישראל שנלחמו בעמלק:

'הרב את ריבנו' - על ידי יהושע, שנאמר (שמות יז יג): 'ויחלוש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב';

'והדן את דיננו' - על ידי אהוד בן גרא בן הימיני, שהרג את עגלון מלך מואב והיו עמו עמון ועמלק, שנאמר (שופטים ג יג): 'ויאסוף אליו את בני עמון ועמלק, וילך ויך את ישראל', וכתוב (שם, פסוק טו): 'ויקם ה' להם מושיע, את אהוד בן גרא';

'והנוקם את נקמתינו' - על ידי גדעון, שנאמר (שם ו לג): 'וכל מדין ועמלק ובני קדם נאספו יחדיו';

'והנפרע לנו מצרינו' - על ידי שאול, שנלחם בעמלק;

'והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו' - על ידי דוד בצקלג, שנאמר שם (ע"פ שמ"א ל א): 'והעמלקים פשטו אל נגב ואל צקלג'.

והחתימה: 'הנפרע לעמו ישראל מכל צריהם' - כנגד הנס של מרדכי ואסתר; 'האל המושיע' - לימות המשיח²¹.

וכך, מילה במילה כמעט, ב'ספר האשכול', מהדורת רצ"ב אויערבך²². ועל אף שהחיבור יוחס לר' אברהם בר' יצחק מנרבונה (הראב"ד השני; ד'תתע-תתקל"ט);

21 אבודרהם, סדר תפלת פורים ופירושה, ירושלים תשכג, עמ' רה.

ר' שמואל ארקולטי (איטליה; רצ"ב-שעא, 1530?-1611) רואה במלחמת ישראל-עמלק שאחר פטירת אהרן מלחמה שביעית, ולפיכך תמה כיצד ר"ד אבודרהם כתב: 'כנגד ששה מישראל שנלחמו בעמלק' (ראה: 'הגהות מהר"ש ארקולטי על האבודרהם', קול התורה, חוברת לב [ניסן תשנב], עמ' ט). ולא ידע המעיר מהמקבילות שהובאו כאן, שחלקן ('ארחות חיים' ו'בית הבחירה') אכן מונות מלחמה זו, על-פי המדרש (ע' לעיל, הערה 4); וכנראה ר"ד אבודרהם נקט כפשוטו של מקרא, שמדובר בכנענים (במדבר כא א: 'וישמע הכנעני מלך ערד') ולא בעמלקים. לתולדותיו של ר' שמואל ארקולטי, ראה: ד' שורץ, 'רבי שמואל ארקולטי תולדותיו וכתביו', אסופות, ז (תשנב), עמ' סט-פא.

22 ספר האשכול, ח"ב, הלכות הנוכה ופורים, סי' ה, מהדורת רצ"ב אויערבך, הלבשרשטט תרכה, עמ' 30. ואין הדברים מופיעים ב'ספר האשכול', מהדורת ש' וח' אלבק, ירושלים תרצה-תרצה, היא מהדורת המקורית של החיבור.

1110-1179), כבר נודע שבמהדורה זו נכנסו הוספות מאוחרות, מהמאה ה-14 לכל המוקדם ויתכן אף מאמצע המאה ה-16²³, ולפיכך אין לראות בו כמקור לדברים שהביא ר"ד אבודרהם בשם 'יש אומרים' (ומכך משתמע, שאין זה חידושו של אבודרהם אלא הביאם ממקור כלשהו); אדרבא, ראוי לשקול את האפשרות שעורכו המאוחר של 'ספר האשכול' (במהדורה הנזכרת) הוסיף בו את הענין מתוך 'ספר אבודרהם'. ואין הדבר נוגע לעניינינו.

כמאה וחמישים שנה לאחר שר' דוד אבודרהם חתם את ספרו הובאה שיטתו, בשינויי סגנון קלים, בפירוש מגילת אסתר לר' זכריה בר' יהושע אבן-סרוק, שכתב באלג'יר בשנת רנ"ג (1493) אחרי גירושו מספרד. אלא שהוא מייחס את הענין ל'חכמי הקבלה ובתוכם הרב רבינו אליעזר[!]' מגרמישא ז"ל, רבו מהרמב"ן ז"ל²⁴. וכמובן, שאין לייחס זה על מה לסמוך²⁵.

כדי להקל על החפץ לסקור את הדעות השונות לסך הלשונות שבברכת 'הרב את ריבנו' וכנגד מי נאמרו, אסכם את הדברים בטבלה הבאה:

23 ראה: תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו (לעיל, הערה 15), עמ' 40-41; ש"ז הבלין, 'עוד על ה'אשכול' מהדורת הרב אויערבך', ישרון, יג (תשסג), עמ' תשא-תשי, ובמיוחד עמ' תשט. למקור האחרון הפניי ר' דניאל כץ.

24 ראה פירוש מגלת אשורוש, ויניציאה שכה, דף יט ע"א-ע"ב:
ולא נשאר לי לברר כי אם הברכה האחרונה של מגילה זאת, כמו שפירשוה חכמי הקבלה ובתוכם הרב רבינו אליעזר[!]' מגרמישא ז"ל, רבו מהרמב"ן ז"ל.
פירוש ברכה אחרונה של המגילה: הברכה הזאת יש בה ו' לשונות, כנגד ו' מישראל שנלחמו בישראל. הלשון הראשון הוא 'הרב את ריבנו', והוא נאמר על יהושע, שנאמר: 'ויחלוש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב'; והשני, 'והדן את דיננו', על יד אהוד בן גרא, שהרג את עמון מלך מואב, והיה עמו עמון ועמלק, שנאמר: 'ויאסוף עליו את בני עמון ועמלק, וילך את ישראל', וכתוב: 'ויקם יי' מושיע, את אהוד בן גרא'. והלשון השלישי הוא 'הנוקם את נקמתנו', על יד גדעון, שנאמר: 'וכל שרי מדין ועמלק ובני קדם נאספו יחדיו; והלשון הרביעי הוא 'הנפרע לנו מצרינו', הוא על ידי שאול, שנלחם בעמלק; והלשון החמישי הוא 'והמשלם גמול', על ידי דוד, בצקלג. והחתימה: כנגד הנס שנעשה למרדכי ואסתר. 'האל המושיע' - לימות המשיח, במהרה בימינו תגלה ותראה מלכותו עלינו.

תאריך כתיבת הפירוש מפורש בחתימתו. ראה שם, דף יט ע"ב: 'זהו מה שכוונתי לבאר במגילה הזאת בס"ד, והיתה השלמתה ב' ימים לחודש ניסן, משנת גרי'ס' לפרט קטן, בכאן באלג'יר יע"א".
25 מספיקה לנו הקביעה המוטעית שר' אלעזר מוורמייזא (ה'רוקח') היה רבו של הרמב"ן ('רבו מהרמב"ן ז"ל', וכנראה צ"ל: 'רבו של הרמב"ן ז"ל') כדי להוכיח עד כמה ייחוס הדברים אליהם אינו מדויק. אך באמת לא על כך אני סומך בשוללי את ייחוס הענין ל'רוקח' אלא על זה שאין הקבלה דרשנית זו מצויה בכתביו הוודאיים של ה'רוקח', על אף שהוא העלה לחמש (ולא לשש, וזו הוכחה נוספת שהייחוס הנזכר מוטעה) את לשונות 'הרב את ריבנו' והקביל לסכום עניינים שונים. ראה להלן, הערה

	ר"ז הלוי	ר"י השנירי	ארחות חיים	המכתם	בית הבחירה	אבודרהם	נמוקי יוסף
הרב את ריבנו	יהושע	יהושע	יהושע	יהושע	יהושע	יהושע	יהושע
הדן את דיננו	שאול	גדעון	גדעון / מיתת אהרן	שאול	מיתת אהרן / גדעון	אהוד בן גרא	מיתת אהרן
הנוקם את נקמתנו	שמואל	שאול	שאול	דוד	שאול	גדעון	שאול
הנפרע לנו מצרינו	דוד	דוד	דוד	[יהושפט]	דוד	שאול	דוד
המשלם גמול לכל אויבי נפשנו	מרדכי ואסתר	מרדכי ואסתר	מרדכי ואסתר	מרדכי ואסתר	מרדכי	דוד	מרדכי
הנפרע לעמו ישראל	---	---	---	---	---	מרדכי ואסתר	---
האל המושיע	---	---	---	---	---	לימות המשיח	---

הדעה המונה בברכת 'הרב את ריבנו' חמש לשונות הודאה בלבד, נתמכת לכאורה בדברי מדרש לא נודע הנוקב בסכומן הכללי של מלחמות עמלק-ישראל:

'ואשלחה להגיד לאדוני' (בראשית לב ו)... שמונה פעמים קראו [יעקב לעשו] 'אדוני', כנגדן מלכו באדום שמונה מלכים קודם לישראל. ובשביל שאמר 'עבדך' חמש פעמים, נלחמו בני עמלק עם בניו חמשה פעמים²⁶.

שעדיין לא מצאנו דעה מדרשית הנוקבת כי 'ששה פעמים' נלחמו עמלק וישראל, כסכומן הכללי של המלחמות לדעת 'ספר אבודרהם'.

אך באמת, מסופקני אם אכן ניתן להסתייע מדברי מדרש זה. מתציתה הראשונה של פיסקה מדרשית זו ("שמונה פעמים קראו 'אדוני', כנגדן מלכו באדום שמונה מלכים קודם לישראל") מצויה במקורות קדומים²⁷, אך למתציתה השניה – שהיא החשובה לעניינינו – אין כל מקור קדום והיא מופיעה רק ב'מדרש החפץ', ילקוט מדרשי-

26 מדרש החפץ על חמשה חומשי תורה לר' זכריה בר' שלמה הרופא, א, פרשת וישלח, מהדורת מ' חבצלת, ירושלים תשמא, עמ' ריא. המוסגר ממני, לתוספת ביאור.

27 ראה: בר"ר, עה יא; מדרש אגדה, בראשית לב ו; לקח טוב, בראשית שם. וראה עוד: מדרש הגדול, בראשית שם, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשנו, עמ' תקסג, ובכל הנסמן שם בהערה לשו' 1.

פרשני מתימן שנתחבר מעט קודם לשנת ה'קפז (1427)²⁸, וממנו צוטטה הפיסקה המדוברת; ויש, אפוא, יסוד להנחת, שהיא מחידושו של המלקט-מחבר, ר' זכריה בר' שלמה הרופא²⁹.

סיכומו של דבר: לכל הדעות – פרט לר"ד אבודרהם והמעתיקים ממנו – מוסכם, כי לשון ההודאה 'המשלם גמול לכל אויבי נפשנו', הסמוכה לפני חתימת הברכה, היא כנגד נס פורים שנעשה על ידי מרדכי ואסתר. בהקשר לכך חשוב להעלות את השערתו המעניינת של א' יערי, כי המנהג המקורי היה לשלב את הפיוט 'אשר הניא' בסמוך לחתימת הברכת 'הרב את ריבנו', באופן כזה:

ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, הרב את ריבנו, והדן את דיננו, והנוקם את נקמתנו, והנפרע לנו מצרינו, והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו.
אשר הניא עצת גוים, ויפר מחשבות ערומים / בקום עלינו אדם רשע, נצר וזון
מזרע עמלק / [- - -] / ראית את תפילת מרדכי ואסתר, המן ובניו על העץ
תלית / שושנת יעקב צהלה ושמחה, בראותם יחד תכלת מרדכי / תשועתם

28 ראה: מדרש החפץ (לעיל, הערה 26), מבוא, עמ' 15.

29 ראוי לציין, שכבר ר' יהודה החסיד יצא וזנה לחמשת הפעמים שיעקב כינה את עצמו 'עבדך', אך אינו מקשרו למספר הפעמים שנלחמו עמלק בישראל. ראה: ספר חסידים, סי' תתרב, מהדורת י' וויסטיצקי, ברלין תרנא, עמ' 247-248.

אלמלא דמסתפינא הייתי אומר, שר' זכריה הרופא הגיע לקביעתו '...נלחמו בני עמלק עם בניו חמשה פעמים' בעקבות נוסח מוטעה המצוי בעדי נוסח בודדים של 'מכילתא דר' ישמעאל' ו'מדרש תנחומא'. ראה מכילתא דרבי ישמעאל, פרשת בשלה, מסכתא דעמלק, פרשה א, מהדורת הורוויץ-רבין, פרנקפורט ענ"מ תרצא, עמ' 176-177:

רבי יהודה הנשיא אומר: חמשה עממים פסע עמלק ובא ונלחם עם ישראל, שנאמר (במדבר יג כט): 'עמלק יושב בארץ הנגב, החתי והחוי והיבוסי והאמורי יושב בהר'; לפי שהיה לפנים מכולן. רבי נתן אומר: לא בא עמלק אלא מהררי שער, ארבע מאות פרסה פסע עמלק ובא ונלחם עם ישראל.

והנוסח בכמה כתבי יד: 'חמשה פעמים פסע עמלק ובא ונלחם עם ישראל' (ראה: מכילתא, שם, עמ' 176, שינויי נוסחאות לשו' 17); וכך בתנחומא, בשלה, כה. יתכן אפוא, שנוסח כזה עמד לפני ר' זכריה הרופא, ובשעה שמצא כי חמש פעמים אמר יעקב על עצמו 'עבדך' לפני עשו, עמד וקשר לו את ענין 'חמשה פעמים פסע עמלק ובא ונלחם עם ישראל'. ברם שיבושו של הנוסח 'חמשה פעמים פסע עמלק...' מוכח מתוכו, כי מה ענין 'חמשה פעמים' שנלחם עמלק בישראל לפסוק 'עמלק יושב בארץ הנגב...' המונה חמש אומות? וכיצד דעת ר' נתן, הבא לחלוק על ר' יהודה הנשיא, מתקשרת לענין לפי נוסח זה? זאת ועוד, שנוסח 'חמשה עממים' מקוים בכמה מעדי הנוסח המשובחים של ה'מכילתא' (ראה: מכילתא, שם, בשינויי נוסחאות הנ"ל) ומובאות קדומות אחרות (ראה: מדרש שכל טוב, שמות יז ה, ברלין תרסא, עמ' 321; יל"ש, בשלה, רמז רסא), הוא גם מבצבץ ממקור מדרשי אחר (ע' תנחומא, כי תצא, ט; והשווה לקרובה הקלירית 'אוכיר סלה זכרון מעשים' לפרשת זכור (י' בער, סדר עבודת ישראל, רדל היים תרכה, עמ' 665): "מְחַזְרֵי בְּנֵינִי חֲמִשָּׁה עֲמָמִים"), ואף מצוי באחותה-תאומתה של 'מכילתא דרבי ישמעאל'. ראה: מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, שמות יז ה, מהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשטו, עמ' 119 [=מדרש הגדול, שמות יז ה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשנן, עמ' שלט]. וכבר העירו חכמים שאין 'חמשה פעמים' אלא שיבוש גלוי (ע' רמ"מ כשר, תורה שלמה, יד, שמות יז ה, סי' מה, בביאור).

היתה לנצח, ותקוותם בכל דור ודור.

ברוך אתה ה', הנפרע לישראל מכל צריהם, האל המושיע³⁰.

הפיוט 'אשר הניא', הקדום מאוד³¹, מתאר את כל נס פורים ותליית המן ובניו (וכאן לא הבאתי אלא את תחילתו וסופו). יתכן, אפוא, שזו הסיבה שקבעוהו סמוך אחרי 'המשלם גמול לכל אויבי נפשנו' שכנגד נס פורים, כי אז 'אשר הניא' משמש לו כהרחבה פיוטית!

ג.

המעייין ברשימת החכמים שיצאו למנות את סך הלשונות שבברכת 'הרב את ריבנו' ולהקבילן למלחמותיהם של ישראל בעמלק יווכח, שכולם פעלו בתחום גיאוגרפי מסויים: פרובנס-ספרד; ובהתבוננות נוספת: תחילה דנו בכך חכמי פרובנס ('המכתם', 'בית הבחירה', 'כלבו' ו'ארחות חיים'; ולהם קדמו, כנראה, הרז"ה ור' יצחק השניר) ולאחר מכן חכמיה של ספרד ('אבודרהם', 'ספר האשכול' שבעריכה המאוחרת³², 'נמוקי יוסף' ור' זכריה אבן-סרוק), ולפיכך מסתבר, כי בני ספרד שאבו את הענין משכניהם הפרובנסליים, ולפעמים עיבדו (כמו ב'אבודרהם'). בקרב חכמי אשכנז-צרפת איננו מוצאים את ההקבלה הדרשנית ללשונות הברכה, ואפילו אצל חסידי אשכנז, הרגילים להעלות למנין את לשונות התפילות ולהקבילן לעניינים שונים 'כלולאות בקרסים'³³, לא מצאנו את הענין³⁴. מסתבר אפוא, שהסבר דרשני זה

30 ראה: א' יערי, 'הברכות שלאחר קריאת המגילה: 'הנוקם את נקמתנו'', מחניים, מג (תשכ), עמ' 31-30. להשערה זו הסכימו רבים, ראה, לדוגמא: י' רצהבי, מגנזי שירת הקדם: פיוט וחקרי פיוט, ירושלים תשנא, עמ' 42-43; י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: טיבה ודפוסיה, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשכו, עמ' 107; הנ"ל, עיוני תפילה, בעריכת א' שנאן, ירושלים תשמג, עמ' 165 הערה 55; י' אלבוגין, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ערך והשלים י' היינמן, תל-אביב תשלכ, עמ' 418 הערה 12 (הוספת היינמן); ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, מהדורה שניה מורחבת, ירושלים תשסח, עמ' 46; בר-תקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסאלי והקטלוגי (לעיל, הערה 18), עמ' 453-454.

31 הפיוט 'אשר הניא' שייך לתקופת הפיוט הקדם-קלאסי (ראה: יערי, שם, עמ' 31), וכך מקובל במחקר, ראה בכל המצויין לעיל, הערה 30. וכבר נדחתה דעתו של ש"ח קוק (עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכג, עמ' 197-201), המייחסו לר' אשר הלוי (בן המאה ה-12), ראה, לדוגמא: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשסא, עמ' 270-271 הערה 36; א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשנח, עמ' 167 הערה 3.

32 ומכאן סיוע להשערת תא-שמע (ע' בנסמן לעיל, הערה 23), כי עורכו המאוחר של 'ספר האשכול' הוא ר' משה דילאון, בן ספרד.

33 ביטוי המשמש הרבה את חסידי אשכנז בהקבלותיהם המספריות. כך, לדוגמא, בסיומה של פסקה ארוכה המקבילה עניינים שונים שנוכרו במקרא שלוש פעמים, נאמר: "כל אלו מחוברים יחד בקרסים ובלולאות, ועליהם סודות גדולים ועצומים מחזיקים כמה וכמה קונטרסים...". ראה: פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת מ' הרשקר, ירושלים תשנב, עמ' קלו. ושם, עמ' קלו: "...וכל אלו י"ט י"ט, מחוברים יחד בקרסים ובלולאות, ויש בהם טעמים וסודות הרבה מאד מחזיקים יותר משמונה קונטרסים גדולים...".

הורתו ולידתו בפרובנס ומשם עבר לספרד.

ואולם באמת אין הדבר מדויק. לאחרונה נדפס 'סילוק' לפורים מפיטן אנונימי שפעל בבבל במחצית השניה של המאה העשירית, היינו למעלה ממאה שנה קודם המקור הקדום ביותר שהבאנו עד עתה (הרו"ה), וכבר בו נדרשו לשונות ברכת 'הרב את ריבנו' כמין חומר:

הָרַב אֶת [רִיבְנוֹ] בְּיַד מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן / וְהָדָן אֶת דִּינָנוּ בְּיַד דְּבוּרָה וְכָרֶק
וְהַנּוֹקֶם אֶת נַקְמָתָנוּ בְּיַד [...] [...] / וְהַנִּפְרָע לָנוּ מִצָּרֵינוּ בְּיַד מְרַדְכִי וְאַסְתֵּר
וְהַמְשָׁלִם גְּמוּלָ לְכָל אוֹיְבֵי נַפְשָׁנוּ בְּיַד אֱלֹהֵינוּ וּמִשִּׁית.
הָאֵל הַמּוֹשִׁיעַ, הוּא יוֹשִׁיעֵנוּ בַּעַת צָרָה / וְיַעֲרֵץ וְיַקְדֵּשׁ גְּדוֹל וְנוֹרָא / אֲשֶׁר לוֹ זְרוּעַ
עִם גְּבוּרָה / הָאֵל הַגְּדוֹל הַגְּבוּר וְהַנּוֹרָא
וְתַעֲרֵץ וְתַקְדֵּשׁ בְּפֶתַח וּמוֹרָא / וְיַקְדֵּשׁ בְּשִׁפְהָ בְּרוּרָה / כְּשִׁרְפֵי מְלָאכֵי נְהוֹרָה /
וְנִהְיֶלֶךְ בְּשִׁירָה חֲדָשָׁה אֲשֶׁר הִיא מִיִּשְׂרָאֵל
קְדוֹשׁ, קְדוֹשׁ, קְדוֹשׁ.³⁵

נראה, שאת הקטוע שבכתב-היד יש להשלים: 'וְהַנּוֹקֶם אֶת נַקְמָתָנוּ בְּיַד חֲשִׁמוֹנָאִי וְכַנְיָו'.³⁶ היינו, פייטננו מונה זוגות-זוגות של מושעים שעמדו לישראל בגלויותיהם:

34 בנוגע ליחוס המוטעה המובא בפירושו של ר' זכריה אבן-סרוק, ע"י לעיל, הערה 25. חסרוננו של ההסבר הפרובנסלי מחיבוריהם של חסידי אשכנז ראו להדגשה מיוחדת, מכיון שהם אכן מנו את לשונות הברכה לחמש (היינו, שלא התייחסו ללשונות שבחתימה) ואף יצאו להקבילן לכמה עניינים, אך לא לענין מספר מלחמות ישראל בעמלק. ראה פירושי סידור התפילה לרוקח (לעיל, הערה 33), עמ' תשכב:

'הרב את ריבנו', א; 'והדן', ב; 'והנוקם', ג; 'והמשלם', ד; 'והנפרע', ה; כנגד חמשה מיני אבל ליהודים, ואלו הן: 'צום', א; 'ובכ', ב; 'ומספד', ג; 'שק', ד; 'ואפר', ה ('ע') אסתר ד ג. והקב"ה רב ודן ונקם ושילם ופרע על זה.

כאן הוא ממשיך להקבילן לחמשה לבושי המלכות שלבש מרדכי, לחמשת ה'פורים' שנכתבו במגילה ולחמשת הזמנים שהמגילה נקראת, ואין כל אֶזְכוּר לחמשת מלחמותיהם של ישראל בעמלק! [אגב אציין, שבפירוש ה'רוקח' למגילת אסתר, נמנו בפסוק הנזכר ('צום ובכי...') ששה מיני אבל! ראה: שערי בינה, אסתר שם, מהדורת מ"ר ליהמן, ניו-יורק תשמ, עמ' לב; פירוש הרוקח על המגילות, אסתר שם, מהדורת י' קלוגמן, בני-ברק תשמה, עמ' מה].
כיוצא בכך כותב ה'רוקח' בפירושו למגילת אסתר:

חמשה דברים גרם המן: 'ויקרא מרדכי', 'שק', 'ואפר', 'זעקה גדולה', 'ומרה'; וכן חמשה: 'להשמיד', 'להרוג', 'לאבד', 'ביום אחד', 'ושלם לבו'. לכך שילם לו הקב"ה חמשה: 'נדחף', 'אבל', 'חפוי ראש', 'ופני המן חפוי', 'ויתלו את המן'. ולכך חמשה: 'הרב את ריבנו', 'והדן את דיננו', 'והנוקם את נקמתנו', 'והמשלם', 'והנפרע'; וחמשה: 'הניסים', 'הפורקן', 'הגבורות', 'הישועות', 'המלחמות'.

ראה: פירוש הרוקח על המגילות, אסתר ז י, עמ' מה; והשווה: שערי בינה, אסתר שם, עמ' נו-נה. ושוב לא הוקבל ענין חמשת מלחמותיהם של ישראל בעמלק.

35 סילוק 'ומרדכי ידע בעת נגורה גזירה', שו" 41-46, נדפס אצל: ע' הכהן, 'למנהג אמירת קדושה בפורים בקהילות בני ארץ ישראל', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 509. המוסגר במרובעים קטוע בכתה"י וחלקו הושלם מסברא בידי המהדיר. את השלמותיו לאותיות בודדות ומעטות הבאתי בלא ציון, כי הסתברותן גבוהה, וכך גם את השלמותיו שמכתבי-יד מקבילים. לזמנו ומקומו של הפייטן, ראה: הכהן, שם, עמ' 497-498.

36 בנוגע למנהגים שהושעו את ישראל משונאיהם, לא מצאנו בלשון חכמים 'א' ובניו' פרט ל'חשמונאי

משה ואהרן בגלות מצרים, דבורה וברק בימי השופטים, חשמונאי ובניו בגלות יון, מרדכי ואסתר בגלות בבל, ואליהו ומשיח בגלות אדום, שהם עתידיים להפרע ממנה בבוא הגאולה. וכנראה פייטננו ראה רשימת זוגות אלו במדרש כלשהו שאבד³⁷ אך רישומו ניכר במדרשים אחרים שהגיעו לידינו:

א. מדרש תהלים, לו ו:

ישראל נשתעבדו במצרים, ועמד משה וגאלם; וחזרו ונשתעבדו בבבל, ועמד דניאל חנניה מישאל ועזריה וגאלום; וחזרו ונשתעבדו בעילם ובמדי ופרס, עמדו מרדכי ואסתר וגאלום; חזרו ונשתעבדו ביון, ועמדו חשמונאי ובניו וגאלום; וחזרו ונשתעבדו באדום הרשעה, אמרו ישראל: הרינו נתייגענו מהיותנו משתעבדין ונגאלין, וחזרנו ונשתעבדנו, עכשיו אין אנו מבקשין לגאולת בשר ודם, אלא 'גואלנו ה' צבאות שמו קדוש ישראל' (ישעיה מז ד).

ב. בבלי, מגילה יא ע"א:

במתניתא תנא: 'לא מאסתי' (ויקרא כו מד) - בימי כשדים, שהעמדתי להם דניאל חנניה מישאל ועזריה; 'ולא געלתי' (שם) - בימי יוונים, שהעמדתי להם שמעון הצדיק, וחשמונאי ובניו ומתתיה כהן גדול; 'לכלות' (שם) - בימי המן, שהעמדתי להם מרדכי ואסתר; 'להפר בריתי אֲתָם' (שם) - בימי פרסיים, שהעמדתי להם של בית רבי וחכמי דורות, 'כי אני ה' אלהיהם' (שם) - לעתיד לבוא, שאין כל אומה ולשון יכולה לשלוט בהם.

ג. תנ"כ, אחרי מות, יח:

אמר הקב"ה לישראל: בעולם הזה הייתם נושעים על ידי בשר ודם: במצרים - על ידי משה ואהרן; בימי סיסרא - על ידי ברק ודבורה; במדינים - על ידי שמגר בן ענת, וכן על ידי השופטים. ועל ידי שהיו בשר ודם, הייתם חוזרים ומשתעבדים. אבל לעתיד לבא, אני בעצמי גואל אתכם, ושוב אין אתם משתעבדין³⁸.

ובניו'. לדוגמא, לדוד המלך וצאצאיו שהושעו את ישראל מאויביהם לא נקבע המטבע הלשוני 'דוד ובניו' בהקשר לכך, בעוד שהמטבע 'חשמונאי ובניו' מצוי בנוגע מלחמתם ביוונים, ראה: מגילה יא ע"א; מדרש תהלים, ה יא, לו ו, ועוד; ואף בברכת 'על הנסים' המקובלת היום (שמקורה במנהג הבבלי ולא נהג במנהג הארצישראלי הקדום): נקבע: 'חשמונאי ובניו'. זאת ועוד, שהמקורות המדרשיים שהובאו להלן בגוף המאמר מצדדים בהשלמה 'חשמונאי ובניו'. ואף כי 'ע' הכהן בפירסומו סימן: [...] [...] ובניו', משמע שבקטע נחסרו שתי תבות, אין זה מן הדין, כי תיבת 'חשמונאי' ארוכה ורישומה עולה כשתיים.

37 בהקשר לכך, השווה את זוגות הפורעניות שהיו בחורבן בית המקדש, לדעת רב סעדיה גאון (ע"פ מקור מדרשי עלום?). ראה: ח' בן-שמאי וב' קייזה, 'קטעים מפירוש רס"ג למגילת איכה', גנוי קדם, ג (תשסז), עמ' 45.

38 ראה גם: מדרש תהלים, ה יא. ולענין הגאולה העתידה שתהיה ביד אליהו ומשיח, ואז 'שוב אין אתם משתעבדין', השווה יל"ש, מל"א, רמז רט: "שני נביאים עמדו לישראל משבטו של לוי, משה ראשון ואליהו אחרון, ושניהם גואלים את ישראל בשליחות: משה גאלם ממצרים... ואליהו לעתיד לבא... משה גאלם ממצרים תחילה, עוד לא חזרו ונשתעבדו במצרים, ואליהו כשיגאל אותם מן הרביעית, עוד אינם חוזרים ומשתעבדים, אלא 'תשועת עולמים'".

בין כך ובין כך נמצאנו למדים, שהרעיון להקביל את חמשת הלשונות שבברכת 'הרב את ריבנו' לאישים שפעלו לישועת ישראל כבר היה מוכר לפייטן קדום זה. אלא בעוד שחכמי פרובנס וספרד יצאו להקבילן לאישים בודדים שלחמו בעמלק, נקט פייטנינו זוגות מושיעים שהושיעו את ישראל מכל שונאיהם, ולא דווקא מעמלק. נראה לכאורה, שרעיון הקבלת לשונות הברכה מקורו בבבל ומשם נתגלגל באופן לא ידוע לפרובנס, ועובד שם בידי חכמיהם. ומכיון שכך יש בידינו סיוע נוסף ל'בבליותו' של הסילוק שלפנינו, דבר שלא היה מוכרע בוודאות אצל מהדירו³⁹: העובדה שדרשת לשונות הברכה אינה מוכרת כלל בקרב חכמי אשכנז-צרפת בעוד שחמשה מחכמי פרובנס הזכירוה, ומהם שנים שפעלו בתקופה קדומה יחסית (הרו"ה ור' יצחק השניר), מוכיחה, כי אין מקורה בארץ ישראל בה נטועים שורשיה של תורת אשכנז, אלא מקורה מבבל, אליה, כנודע, קשורה תורת ספרד ופרובנס (אלא שכאן, רק פרובנס שאבה את הדברים מבבל, וממנה נודע לבני ספרד).

מהדיר הסילוק עצמו מצדד ב'בבליותו' של הפיוט, מכיון ש"נוסח הברכה שהיה בידי הפייטן תואם את נוסחה המופיע בתלמוד הבבלי"⁴⁰; ובמיוחד, שנוסח הברכה למנהג הארצישראלי אינו כולל חמש לשונות הודאה (בגוף הברכה) אלא ארבע בלבד:

א. ירושלמי, מגילה, ד א, עד ע"ד:

הרב את ריבך, והנוקם את נקמתך, הגואלך והמושיעך מכף עריצין⁴¹.

ב. מסכת סופרים, יד ב, מהדורת מ' היגר, ניו-יורק תרצז, עמ' 253:
ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם, האל, הרב את ריבך, והנוקם את נקמתך, והגואלך והמושיעך מכף כל עריצין. ברוך אתה יי, האל העוזר והמושיע.

ג. פסיקתא רבתי, פיסקא יג, מהדורת מ' איש-שלום, וינא תרמ, דף נג ע"ג:
ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם, האל, הרב את ריבנו, והנוקם את נקמתינו, הגואל [והמושיע] מכף עריצים. ברוך אתה יי, האל המושיע⁴².

39 הכהן (לעיל, הערה 35), עמ' 498.

40 הכהן, שם.

41 על סגנונה החרגי של הברכה לנוסח הארצישראלי, בה פונה המברך בלשון נוכח לצבור המתפללים ('הרב את ריבך... נקמתך, הגואלך והמושיעך...'), ראה: "היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: טיבה ודפוסייה, ירושלים תשכו, עמ' 65. אמנם עדיין יש לדון אם באמת הפניה בלשון נוכח מכוונת כלפי הצבור ולא כלפי הקב"ה. השווה: מ' היגר, מסכת סופרים (הנסמן להלן), עמ' 252, הערה לשו' 6; י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשס, עמ' 353.

42 את המוסגר הוסיף איש-שלום, כנראה ע"פ המקבילות. ממקור ארצישראלי זה משמע, שאף בארץ ישראל הלכה מטבע הברכה (המקוצרת והארצישראלית) שלא בלשון נוכח, ולפיכך אין צורך להכרחו של מ' היגר (מסכת סופרים, שם, עמ' 252, הערה לשו' 6), שבעל 'מסכת סופרים' הכיר את נוסח הברכה הבבלי, כי יתכן שאף נוסח זה היה ארצישראלי (ובמיוחד, שהתלמוד הבבלי גופא מוסר את נוסח 'הרב את ריבנו' בשם ר' יוחנן, אמורא ארצישראלי!), וכבר נודע שפעמים הלכו במנהג הארצישראלי כמה מטבעות ברכה. אם השערתי נכונה, אין כל תמה שר' אביתר הגאון הארצישראלי, חותם (בשנת 1094) את 'מגילת אביתר' המפורסמת ב'הרב את ריבנו': "...אשר גאלנו ושעשה לנו את הניסים, והרב את ריבנו, וגומל לחייבי טובות, גודל מעשיו לחנות... יי ישע אלהינו הוא מעוזינו". ראה: מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה

גם יש להוסיף, שלמנהג הארצישראלי הקדום היו שהחליפו את מטבע הברכה בפיסקה מפויטת זו:

אַהוּבִים בָּחַר / גְּאוּלִּים דָּרַשׁ / הֲצִיל וּמָלֵט / זָרַע חֲסִידָיו
טְהוּרִים יָקָר / כָּלָה לְצַר אָמַר / מַעֲדָה נֶאֱמְנָה / סִכָּה עֲתִירָה
פְּדוּת צְמִחָה / קָרָן רָמָה / שְׁאֲרִית תְּמָה / צִהְלָה וְשִׁמְחָה
ככתוב: 'ליהודים היתה אורה',
ברוך אתה יי, האל המושיע⁴³.

כמובן, שנוסח פיוטי זה מדבר על ההצלה מגזירת המן בלבד ולא על שאר תשועות ישראל מידי עמלק שלאורך הדורות. ושוא אף פרט זה מסייע לקביעת דלעיל, כי דרשת חמשת/ששת הלשונות שבברכת 'הרב את ריבנו' מקורה בבבל ולא בארץ ישראל.

ד.

אך באמת, אין הדבר כן. הנה בקדושתא לפרשת זכור לר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל, עוסק הפייטן באלו שלחמו בעמלק:

* חֲמִשָּׁה הָעֲמִיד⁴⁴ / עֲמָלֵק לְהַשְׁמִיד / מְדוּר לְדוּר הַצְּמִיד / לְהַמְחֹת תְּמִיד
וְיִוָּדַע כִּי הוּא יִי אֱלֹהֵינוּ יִי אֶחָד

[יהושע]

רֹאשׁ לְכוֹבָשִׁים

אֶפְרָתִי עוֹדוֹ בְּמִדְבָּר

5 בְּאֶזְנוֹ סֵפֶר זִכְרוֹן נִדְבָר

גָּבַר וְהַחֲלִישׁ זָר בְּמִדְבָּר

דָּמָם בְּשִׁלּוֹ חָרַס וְלֹא הִפִּיל דְּבָר

[שואל]

רֹאשׁ לְמַלְכִּים

הַפֶּקֶד עַל יָדָיו מַחֹת זִכְרוֹ

המוסלמית הראשונה (634-1099), ג, כתב-גניזה מס' 559, תל-אביב תשמג, עמ' 413. לפירסומים קודמים של 'מגילת אביתר' ולתולדותיה, ראה: שם, עמ' 391-392.

43 ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמח, עמ' 67. ביאור (בהלקו ע"פ פליישר, שם): אהובים: כינוי לישראל. כלה לצר אמו: השמיד את צריהם של ישראל. סכה: הקשיב. עתירה: תפילה. קרן רמה: קרנם של ישראל נתרוממה. תמה: ישראל. צהלה ושמחה: ע"פ אסתר ח טו: 'והעיר שושן צהלה ושמחה'. ליהודים היתה אורה: אסתר ח טז.

44 אצל פליישר (להלן, הערה 45) נדפס: '[ראשים ה]עמיד', שבכתה"י שלפניו ננקב מקום המילה הראשונה. אך גם הוא העיר בביאורו: "אפשר שיש להשלים: '[חמישה ה]עמיד'". ובאמת הצעתו השניה היא הנכונה ע"פ עד הנוסח הנוסף שנרשם ב'מאגרים' (שלא היה לפני פליישר), שם שרדו שתי האותיות הראשונות של 'חמשה' (חמ).

* ביאור: 1 חמשה העמיד: חמשה אישים המפורטים להלן. הצמיד: הדביק את מצוות מחיית עמלק ('להמחות תמיד') | 3. ראש לכובשים: יהושע. | 4 אפרתי: ע"ש שהיה יהושע משבט אפרים. | 5 באזניו [...] נדבר: ע"פ שמות יז יד: 'ויאמר יי אל משה: כתוב זאת זכרון בספר ושם באוזני יהושע'.

10 וְלֹא שָׁמַר צִיּוֹי, וְצוּרוֹ מָכְרוּ
זֶר לְמַלּוּכָה הִנָּכִירוּ
חֲלָלִי גִלְבּוּעַ אֶתוֹ בְּשָׂכְרוֹ

ראש המשוררים [דוד]

טוֹב רוֹאֵי כָצָג פָּרַע מוֹסְרוֹ
15 יִהְיֶה כְּשֶׁבֶה בְּצִקְלָג צִלְעוֹת בְּשָׂרוֹ
כְּמֶרֶה נֶפֶשׁ עִם בִּידוֹ מָסְרוֹ
לְשָׁנֵי נִשְׁפִּים וּבּוֹקֵר, צוּר סָגְרוֹ

ראש בני הגולה [מרדכי]

מְשַׁרְשׁ נָחַשׁ יֵצֵא צָפַע
20 נִהְרַג בִּיד יִמִּינִי בִלְשׁוֹן אָפַע
שֶׁשׁ שָׁקוֹל כְּכֹרוֹתָיו בְּשַׁפַּע
עַל פֶּן עִם צָפִיעָיו נִתְּלָה עַל שׁוֹפַע

ראש למשוחים [המשיח]

פוֹעֲלֵי אֹוּן אֲנָשִׁי לְצוֹן
25 צָבָאוֹתֶם יִסְחָבוּ צְעִירֵי הַצָּאן
קוֹל שָׁאוֹן יִשִּׁיתֶם לְטִבַּת כְּצָאן

6 | והחליש: ע"פ שמות שם יג: 'ויחלוש יהושע את עמלק'. זר: עמלק. | 7 דמם בשלו חרס: השמש עמד דום למענו, ע"י יהושע יב-יג. | 8 ראש למלכים: שאול, המלך הראשון. | 10 ציוי: את ציוי ה' למחות את זכר עמלק. | 11 הנכירו: עשאו נכרי. | 12 חללי [...] בשכרו: משום כך נהרג שאול ובניו בגלבוע, ע"י שמ"א לא א ואילך. | 13 ראש המשוררים: דוד המלך. | 14 טוב רואי: כינוי לדוד, ע"פ שמ"א טו יב. כצג: כשעמד. פרע מוסרו: תקפו עמלק, והלשון ע"פ משלי טו לב. | 15 יהיר: עמלק. צלעות בשור: נשותיו של דוד, ע"י שמ"א ל ה. | 16 כמרה נפש עם: ע"פ שמ"א שם פסוק ו: 'ותצַר לדוד מאוד, כי אמרו העם לְקָלוֹ, כי מרה נפש כל העם...'. ושמא 'כי מרה' נדרש כמילה אחת - 'כמרה', מלשון חימום (ע"י, לדוגמא, איכה ה י), היינו, נתחמם נפש כל העם בגלל אובדנו. לפנינו אין דרשה כזו, אך יתכן שהיא נרמזה בהערת ה'מסורה' על אתר, ש'כי מרה' נכתב 'בשיטה חדא', ע"י מנחת שי. | 17 לשני [...] סגרו: ע"פ שמ"א שם פסוק יז: 'ויכם דוד מהנשף ועד הערב למחרתם', וכדעת ויק"ר, כא ג. | 18 ראש בני הגולה: מרדכי. | 19 משרוש נחש: כנראה הכוונה לאגג, ממנו נולד המן ('נולד צפע'). השווה לפיוט 'אשר הניא': 'ולא זכר רחמי שאול / כי בחמלתו על אגג נולד אויב'. | 19 צפע: כינוי להמן. ע"י בר"ר, טז ד: 'היה המן שף עמה כנחש'. | 20 ימיני: מרדכי, ע"פ אסתר ב ה. בלשון אפע: בלשוננו של הנחש ('אפע' הוא אפעא, נחש; והלשון ע"פ איוב כ טז). ע"פ בר"ר, יט ב: "ארבעה הן שפתהו ב'אף' ונאבדו ב'אף', ואלו הן: נחש, ושר האופים, ועדת קורה, והמן. נחש: 'ויאמר אל האשה אף' (בראשית ג א)... המן: 'אף לא הביאה אסתר' (אסתר ה יב)". | 21 שקול ככרותיו: המן שקל 'עשרת אלפים ככר כסף' (אסתר ג ט). | 22 עם צפיעיו: עם ילדיו. על שופע: על עץ מתודד, היינו קוץ. ראה אסתר"ר, ט ב: 'ונאה שיתלה קוץ על קוץ'. וכך פייט הקלירי ב'אספרה אל חוק' לפורים: 'בְּקוֹם עֲלֵי צָפַע / מְשׁוֹרֵשׁ אָפַע / הוֹן פִּילֵס בְּשַׁפַּע / וְהוֹקַע עַל עֵץ שׁוֹפַע' (ע' הכהן, 'לבידור וזיקתם של מדרשי אסתר לפיוטי ההרחבה הקליריים לפורים 'אספרה אל חוק' ו'אמל ורביך', נטועים, ז [תשס], עמ' 52, שו" 5-8). | 23 ראש למשוחים: מלך המשיח. | 24 פועלי אוון [...]: כינוי לעמלק, וכנראה הכוונה לכל מלכות אדום. | 25 צבאותם: את צבאותם. יסחבו צעירי הצאן: ע"פ ירמיה מט כ, נ מה. | 26 קול שאון ישייתם: ע"פ ישעיה יג ד ועוד. | 27 רחלי רחל: כינוי לישראל.

רְחִילִי רָחֵל יוֹבִילוּ שֵׁי לְרָצוֹן⁴⁵.

הנה פייטננו מונה חמשה אישים ש'העמיד' הקב"ה כדי 'עמלק להשמיד'. ארבעה מהעבר: יהושע, שאול, דוד ומרדכי, כפי שציינתי בסוגריים מרובעים בצד מחרוזות הפיוט, ואחד מהם – לעתיד לבוא, הוא מלך המשיח. יתכן אפוא, שארבעת האישים מהעבר הם כנגד ארבעת לשונות ברכת 'הרב את ריבנו' לנוסח הארצישראלי ('הרב', 'הנוקם', 'הגואלך' ו'המושיעך'), וכנגד מלך המשיח נאמרה הלשון שבחתימת הברכה ('האל המושיע'), ממש כדעתו של ר' דוד אבודרהם לפי נוסח הברכה הבבלי⁴⁶! אכן, פייטננו לא רמז שאישים אלו הם כנגד לשונות הברכה, אך פייטן איננו חייב לפייט את כל המדרש המצוי כנגדו, הוא בהחלט יכול לבווד ממנו ענין מסוים ולפייט רק אותו. לא רחוקה ההשערה, שכבר מקור מדרשי ארצישראלי קדום ביותר, שכבר עמד לפני ר' אלעזר בירבי קליר, מנה חמשה אישים שהעמיד הקב"ה להלחם בעמלק, ארבעה מהם בעבר ואחד מהם לעתיד, והקביל כנגדם את חמשת לשונות 'הרב את ריבך' (כולל הלשון שבחתימתה), ובא פייטננו ובווד ממנו את עניינם של חמשת האישים ופייט אותו בלבד.

מכיון שכך מסתבר, שרעיון הקבלת לשונות ברכת 'הרב את ריבנו' לאישים שלחמו בעמלק נתגלגל לפרובנס מאגדה ארצישראלית קדומה ולא ממקור בבלי. השערת דלעיל, שלחכמי פרובנס נתגלגל הרעיון ממקור בבלי, בעייתית במידה רבה. במקור הבבלי הוקבלו לשונות הברכה לזוגות מושיע ישראל מכל שונאיהם ולא דווקא מעמלק, ואילו בפרובנס הוקבלו הלשונות לאישים בודדים שלחמו בעמלק בלבד. נמצא, כי אם אכן המקור הבבלי הוא מקורם של חכמי פרובנס הרי שהרעיון נתגלגל אליהם בעיבוד נרחב ביותר שהשאיר את גרעינו בלבד: הקבלת הלשונות למושיעים שונים. אך עתה משנוכחנו, שכנראה כבר ר' אלעזר בירבי קליר הכיר את רעיון הקבלת לשונות הברכה לחמשת האישים שנלחמו וילחמו בעמלק, ברור שמארץ ישראל נתגלגל הענין לפרובנס, תוך כדי עיבוד קל. שבתחילה היתה פרובנס כפופה להגמוניה הארצישראלית, בתיווכה של איטליה, וממנה הושפעה; וגם אחרי שפרובנס

45 ע' פליישר, 'עיונים באופיים הפרוודי של אחדים ממרכיבי הקדושתא', הספרות, ג (תשל"ב), עמ' 574-575. מספור השורות כבמקור, וביאור הפיוט ע"פ פליישר עם השלמות ממני. פליישר (שם), עמ' 572) מצדד ביחוס הקדושתא לקלירי, ורק מחמת זהירות נמנע מליחסה אליו בוודאות. אמנם לאחרונה הראה ע' הכהן על מקבילה לשונית בין הקדושתא שלפנינו לפיוט קלירי ודאי, התומכת ביחוס הקדושתא לקלירי. ראה מאמרו 'לבירור זיקתם של מדרשי אסתר' (לעיל), בביאור לפיוט האחרון, שו"ת, עמ' 50 הערה 18. ואף ב'מאגריים' יוחסה הקדושתא בוודאות לקלירי.

46 ראו גם לוכור, שדעת ר' דוד אבודרהם מסייעת במדת-מה גם מהסילוק האנונימי הבבלי. כי בעוד שכל החכמים הפרובנסליים-ספרדיים מנו אישים מהעבר בלבד וכלל לא התייחסו לזה העתיד להלחם בעמלק, הרי שהסילוק הבבלי מונה אף את אליהו ומשיח העתידיים להלחם לישועת ישראל (אך לאו דווקא כנגד עמלק), כפי שיכתוב לימים ר"ד אבודרהם (אלא שבשונה מהסילוק הוא ישיט את אליהו)

נמשכה אחרי המרכז הבבלי (מסביבות המאה השמינית)⁴⁷, עדיין נשתמרו בה יסודות ארצישראליים רבים, כפי שארע במקומות נוספים רבים שעברו מההשפעה הארצ-ישראלית לזו הבבלית.

47 ראה: יו"ט עסיס, 'ראשיתה של ההתיישבות היהודית בפרובנס', טוב עלם: מאמרים לכבודו של ראובן בונפיל, בעריכת א' באומגרטן ואחרים, ירושלים תשעא, עמ' 223-240.